

Beogradski centar za ljudska prava

Ostvarivanje verskih prava osuđenih i pritvorenih lica u Republici Srbiji

Beogradski centar za ljudska prava je nevladina organizacija koja od 2009. godine sprovodi niz aktivnosti usmerenih ka unapređenju položaja lica lišenih slobode u Republici Srbiji. Tokom proteklih godina Centar je sproveo više različitih projekata, kao što su: *Sprečavanje i kažnjavanje torture – od usvajanja pravnih standarda do unapređivanja prakse, Naše sutra – šansa za novi početak*, a trenutno je u toku sprovođenje projekta - *Smanjenje prenaseljenosti u zatvorima u Srbiji kroz monitoring, javno zagovaranje i razmenu najboljih praksi*. Centar je od 2012. godine član Nacionalnog mehanizmom za prevenciju torture, u okviru institucije Zaštitinika građana – državnog organa određenog da obavljanje poslova NPM.

Pred vama je specijalizovano istraživanje koje obrađuje temu ostvarivanja verskih prava osuđenih i pritvorenih lica. Istraživanje je koncipirano na jedoobraznim zahtevima za pristup informacijama od javnog značaja koji su upućeni svim zavodima u Republici Srbiji kako bi se dobio sveobuhvatni prikaz ostvarivanja verskih prava. Pored toga, istraživači Centra obišli su strateški odabrane zavode i obavili razgovore sa zaposlenima u Okružnom zatvoru u Novom Pazaru i Kragujevcu i Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu. Istraživanje je sačinjeno na osnovu dobijenih odgovora na zahteve za informacijama od javnog značaja koje su istraživači uputili zavodima ili na osnovu informacija dobijenih tokom razgovora sa zaposlenima posećenih zavoda. Istraživanje su sproveli saradnici Beogradskog centra za ljudska prava: Nikola Kovačević i Nevena Nikolić.

Za uspešno sprovođenje ovog istraživanja Centar duguje zahvalost Upravi za izvršenje krivičnih sankcija, kao i zaposlenima u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija koji su odgovorili na upućene zahteve. Istraživanje je pomogla Fondacija Konrad Adenauer.

Za izneti sadržaj odgovorni su isključivo autori.

OSTVARIVANJE VERSKIH PRAVA OSUĐENIH I PRITVORENIH LICA U REPUBLICI SRBIJI

1. Međunarodni pravni okviri za ostvarivanje verskih prava

1.1. Sloboda misli savesti i veroispovesti

Član 9 stav 1 *Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda* propisuje: „Svako ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti; ovo pravo uključuje slobodnu promenu vere ili uverenja i slobodu čoveka da, bilo sam ili zajedno sa drugima, javno ili privatno, ispoljava veru ili uverenje molitvom, propovedi, običajima i obredom“. Gotovo identične odredbe mogu se pronaći i u ostalim međunarodnim instrumentima za zaštitu ljudskih prava, kao što su *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* (PGP), čije se odredbe od gore navedene formulacije razlikuju po tome što pod slobodu misli, savesti i veroispovesti podrazumevaju i slobodu roditelja (ili zakonitih staratelja) „da obezbede svojoj deci ono versko i moralno obrazovanje koje je u skladu sa njihovim sopstvenim ubeđenjima“¹.

U slučaju Kokkinasisa protiv Grčke stoji:

Kao što je naglašeno u članu 9, sloboda misli, savesti i veroispovesti jedan je od temelja „demokatskog društva“ u smislu Konvencije. To je, u svojoj religijskoj dimenziji, jedan od najvitalnijih elemenata koji tvore identitet vernika i njihovo poimanje života, ali je isto tako dragoceno sredstvo za ateiste, agnostike, skeptike i one koji ne haju za veru. Pluralizam, koji je neraskidivo povezan sa demokratskim društvom i koji je teškom mukom izvojevan posle niza stoleća, upravo od toga zavisi.

Religijska sloboda je prvenstveno pitanje individualne svesti, ali ona isto tako, između ostalog, podrazumeva i slobodu da se „ispoljava vera“. Postojanje verskih ubeđenja dokazuje se rečima i delima; to dvoje je tesno povezano. Prema članu 9, sloboda ispoljavanja vere nije ostvarljiva samo u zajednici sa drugima, „javno“, i u krugu onih sa kojima se deli veroispovest, već se vera može ispovedati i „nasamo“, „privatno“; štaviše, to u načelu obuhvata pravo da se za svoju veru pokuša privoleti bližnji, recimo „učenjem“, jer bi, kada tog načela ne bi bilo „slobode promene vere ili uverenja“, zajemčenog članom 9, verovatno ostalo mrtvo slovo na papiru.²

Iz izvoda ove presude Evropskog suda za ljudska prava, kao i iz postojećih odredbi Evropske konvencije i PGP, jasno je da pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti ima i

¹ PGP, član 18 stav 4

² Kokkinasis protiv Grčke, ECHR, App. No. 14307/88 (1993).

individualni i kolektivni aspekt, tj. da se ovo pravo može uživati i samostalno, i u zajednici sa drugima.

1.2. Zabrana diskriminacije

Sloboda misli, savesti i veroispovesti neminovno je pojačana zabranom diskriminacije na osnovu vere iz očiglednih razloga što bi takva diskriminacija uticala na stvarno ostvarivanje tog prava.³ *Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i evropskih sloboda* sadrži sledeće odredbe o opštoj zabrani diskriminacije:

– član 14 Evropske konvencije: „Uživanje prava i sloboda predviđenih u ovoj Konvenciji obezbeđuje se bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, *veroisповest*, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, veza sa nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status“

– član 1 Protokola 12 uz Evropsku konvenciju: „Svako pravo koje zakon predviđa ostvariće se bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao na primer polu, rasi, boji kože, jeziku, *veroisповesti*, političkom i drugom uverenju, nacionalnom ili društvenom poreklu, povezanosti sa nacionalnom manjinom, imovini, rođenju ili drugom statusu“.

Javne vlasti ne smeju ni prema kome vršiti diskriminaciju po navedenim osnovima.

1.3. Obaveze države i ograničenje prava na slobodu misli, savesti i veroispovesti

Iz prakse Evropskog suda za ljudska prava razvilo se nekoliko pozitivnih obaveza država potpisnica, od kojih je svakako najbitnija da državni organi obezbede „u duhu pluralizma i uzajamne tolerancije postojanje verske slobode“⁴. To čini tako što stvara odgovarajuće uslove za uživanje ovog prava donoseći odgovarajuće propise i procesuirajući i sankcionišući one koji u njega nezakonito i neopravdano zadiru. Neke od konkretnih obaveza koje su proistekle iz prakse Evropskog suda su uspostavljanje domaćih mehanizama koji će omogućiti pripadnicima pojedinih vera da svoju veroispovest ispovedaju u skladu sa

³ Džim Murdok, *Sloboda misli, savesti i veroispovesti – Vodič za primenu člana 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima*, Savet Evrope, Beograd, 2010, str. 13

⁴ Džim Murdok, *Sloboda misli, savesti i veroispovesti – Vodič za primenu člana 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima*, Savet Evrope, Beograd, 2010, str. 38

specifičnim prehrabnim zahtevima⁵ ili neutralno posredovanje u rešavanju sporova između frakcija u verskim zajednicama⁶ i slično.

Svaka država potpisnica ima i „negativnu“ obavezu, tj. obavezu koja počiva na nemešanju države u ostvarivanju prava na slobodu misli, savesti i veroispovesti. Ali, kao i svako drugo pravo, ni pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti nije apsolutno, i postoje određeni slučajevi kada ovo pravo, zarad ostvarenja vrednijih interesa (legitimnih ciljeva), zahteva intervenciju države, tj. njeno mešanje (zadiranje) u to pravo.

Ograničenje svih ljudskih prava, pa tako i prava na slobodu misli, savesti i veroispovesti opravdano je ako su ispunjeni sledeći uslovi:

- **legalnost** – mogućnost ograničenja i mere kojima se to ograničenje postiže moraju biti predviđene zakonom

- **legitimnost** – ograničenjem se postiže legitiman cilj (javna bezbednost, javni red, zdravlje, moral i prava i slobode drugih)⁷

- **neophodnost** – mera kojom će se pravo ograničiti mora da bude neophodna da bi se ostvario legitiman cilj (tj. da ne postoji nijedan drugi način da se taj cilj ostvari)

- **pogodnost i celishodnost** – mera je po svojoj prirodi takva da se njome može postići legitiman cilj

- **srazmernost** – ako postoji više mera ograničenja, neophodno je da se iskoristi ona kojom se pravo uopšte neće ograničiti, a ako takve mere nema, onda ona mera koja je najmanje štetna po pravo; srazmernost podrazumeva i da se pravo može ograničiti samo onoliko koliko je potrebno da bi se cilj ostvario, u suprotnom svako prekoračenje kvalifikuje se kao neopravdano i povlači za sobom odgovornost države

- **neophodnost u demokratskom društvu** – društvo u kome prema oceni Evropskog suda vlada pluralizam, tolerancija i širokogrudnost.

2. Međunarodni standardi o ostvarivanju verskih prava osuđenika i pritvorenika

Postoje brojni međunarodni standardi za postupanje prema licima lišenim slobode, koji se, između ostalog, odnose i na ostvarivanje i zaštitu verskih prava tih lica. *Evropska*

⁵ Cha'are Shalom Ve Tsdek protiv Francuske, ECHR, App. No. 27417/95 (2000).

⁶ Supreme Holy Council of the Muslim Community protiv Bugarske, presuda ECHR, App. No. 39023/97 (2004)

⁷ Evropska konvencija, član 9 stav 2

zatvorska pravila, doneta u vidu preporuke Komiteta ministara Saveta Evrope (Rec (2006)2), sadrži celo poglavlje koje se odnosi na pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti zatvorenika:

22.1. Zatvorenici imaju pravo na ishranu koja odgovara njihovoj starosti, zdravstvenom i fizičkom stanju, **veroispovesti**, kulturi i prirodi posla.

[...]

29.1. Sloboda mišljenja, savesti i veroispovesti zatvorenika moraju se poštovati.

29.2. Zatvorski režim treba da bude organizovan tako da omogući zatvorenicima da ispovedaju veru ili slede svoja verska uverenja, da prisustvuju službama ili skupovima koje vode odobreni predstavnici njihove vere ili uverenja, i da poseduju knjige ili literature vezanu za njihovu veru ili uverenje.

29.3. Zatvorenici se ne mogu prisiljavati da ispovedaju veru ili verska uverenja, da prisustvuju molitvama ili verskim skupovima, da učestvuju u verskim obredima ili da primaju posete od predstavnika neke vere ili verovanja.

Standardna minimalna pravila za postupanje prema zatvorenicima, usvojena na prvom kongresu Ujedinjenih nacija za prevenciju kriminaliteta i postupka sa prestupnicima u Ženevi, predviđaju sledeće:

Religija

41. 1) Ako u zavodu postoji dovoljan broj zatvorenika koji pripadaju istoj veroispovesti, jedan osposobljen predstavnik te veroispovesti treba da bude imenovan ili prihvaćen od kaznenog zavoda. Kad broj zatvorenika to opravdava i kada okolnosti to dozvoljavaju, aranžman treba da bude predviđen za puno radno vreme.

2) Osposobljeni predstavnik, imenovan ili prihvaćen, prema paragrafu 1, treba da bude ovlašćen da povremeno organizuje verske obrede ili da, kad je god to određeno, čini nasamo pastoralne posete zatvorenicima svoje veroispovesti.

3) Nijednom zatvoreniku ne sme se nikada uskratiti pravo da dođe u dodir s predstavnikom jedne veroispovesti. Naprotiv, ako se zatvorenik protivi poseti verskog predstavnika, njegov stav se mora u potpunosti poštovati.

42. Svakom zatvoreniku mora se priznati pravo da, u granicama mogućnosti, zadovoljava potrebe svog religioznog života, učestvovanjem u verskim obredima koji su organizovani u zavodu ili posedovanjem knjiga za versko obrazovanje i versku nastavu svoje veroispovesti.

3. Slučajevi koji se odnose na ostvarivanje verskih prava osuđenih lica pred Evropskim sudom za ljudska prava

Praksa Evropskog suda za ljudska prava u pogledu povrede verskih prava lica lišenih slobode nije bogata i postoji svega nekoliko slučajeva u kojima je ustanovljena povreda člana 9 *Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i evropskih sloboda*. Isto tako, postoji nekoliko slučajeva gde nije ustanovljena povreda člana 9 i gde se ograničenje određenih verskih prava smatlo opravdanim.

*Kuznjecov protiv Ukrajine*⁸ i *Poltoracki protiv Ukrajine*⁹

U pitanju su dva identična slučaja, gde se radi o licima koji su osuđeni na smrtnu kaznu. Gospodinu Kuznjecovu i gospodinu Polotrackom uskraćeno je pravo na posetu sveštenog lica, kao i pravo na učestvovanje u verskim obredima. Evropski sud je doneo odluku kojom je takvu praksu ocenio kao kršenje člana 9 Evropske konvencije.

*Jakobski protiv Poljske*¹⁰

Podnosilac predstavke, gospodin Jakobski, osuđenik je budističke veroispovesti. Evropski sud ustanovio je povredu člana 9 zato što uprava kazneno-popravnog zavoda u kome je gospodin Jakobski služio kaznu nije omogućila istom ishranu u skladu sa njegovim verskim uverenjima.

*Mekfili i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*¹¹

Podnosioci predstavke žalili su se da nošenje zatvorske uniforme nije u skladu sa njihovim verskim uverenjima. Sud je stao na stanovište da razlozi bezbednosti i identifikacije osuđenika pretežu nad verskim uverenjima u datoj situaciji i ocenio da je nošenje uniforme *legitiman cilj* koji se ostvaruje nauštrb verskih uverenja koje zabranjuju određeni stil odevanja.

*X protiv Austrije*¹²

Podnosilac predstavke tvrdio je da mu je zabranom da nosi bradu i molitveni lanac sa raspećem povređeno pravo zagantovano članom 9 Evropske konvencije. I u ovom slučaju, Evropski sud stao je na stanovište da je pitanje bezbednosti (koja može biti ugrožena pomoću molitvenog lanca) i identifikacije osuđenog lica legitiman interes čije ostvarenje opravdava ograničenje verskih prava podnosioca predstavke.

*X protiv Ujedinjenog kraljevstva*¹³

Podnosilac predstavke tvrdio je da mu je uskraćivanjem prava da koristi versku literaturu koja u sebi sadrži detaljne opise borilačkih veština povređeno pravo na slobodu

⁸ *Kuznetsov protiv Ukrajne*, ECHR, App. No. 10877/04 (2008)

⁹ *Poloratskiy protiv Ukrajne*, ECHR, App. No. 38812/97 (2003)

¹⁰ *Jakóbski protiv Poland*, ECHR, App. No. 18429/06 (2010)

¹¹ *McFeely i drugi protiv the United Kingdom*, ECHR, App. No. 8317/78 (1984)

¹² *X protiv Austria*, ECHR, App. No. 1753/63

¹³ *X protiv United Kingdom*, ECHR, App. No. 6886/75 (1976)

veroisповести. Evropski sud stao je na stanovište da bi posedovanje takve knjige, bez obzira na to što uz pomoć nje osuđenik ispoveda svoju veru, moglo ugroziti bezbednost u kazneno-popravnom zavodu. Iz tog razloga, uskraćivanje takve literature nije okarakterisano kao povreda člana 9 jer interes bezbednosti preteže nad interesom ispovedanja vere na ovaj način.

4. Domaći pravni okviri za ostvarivanje verskih prava osuđenih lica i stanje u praksi

U članu 11 *Pravilnika o kućnom redu kazneno-popravnih zavoda i okružnih zatvora* (PKR)¹⁴ stoji: „[...] Izuzetno, na obrazloženu molbu osuđenog, koji prema ličnim dokumentima ima bradu, upravnik zavoda može odlučiti da osuđeni može da zadrži bradu tokom izdržavanja kazne, ukoliko za to postoje verski ili zdravstveni razlozi [...]“.

Na osnovu odgovora dobijenih od svih kazneno-popravnih ustanova¹⁵, u velikom broju slučajeva istaknuto je da ovakvih zahteva nije bilo.¹⁶ Jedan broj odgovora navodi da kada dođe do takve vrste zahteva, upravnik zavoda izlazi u susret osuđenim licima¹⁷. Razlozi za odobravanje nošenja brade iz verskih razloga koji su navođeni u nekim od odgovora su: osuđenik je muslimanske veroispovesti¹⁸; 40 dana od smrti bližnjeg¹⁹; osuđenik je svešteno lice²⁰ i slično. U odgovoru dobijenom od kazneno-popravnog zavoda u Nišu istaknuto je da je bilo nekoliko slučajeva gde je zahtev odbijen zbog neadekvatnog obrazloženja istog.

U članu 23 PKR se navodi da: „Za vreme izvršenja kazne osuđeni može posedovati: pribor za održavanje lične higijene; pribor za brijanje koji ne ugrožava bezbednost; ortopedska pomagala; pribor za pisanje; pribor za čišćenje odeće i obuće; ručni sat; venčani ili verenički prsten; *stvari i literaturu za versku upotrebu*; perorez sa zaobljenim vrhom dužine do šest centimetara; sopstvenu posteljinu, rublje i obuću; lulu; duvan i cigarete, kao i odeću i obuću za fizičku aktivnost. Osuđeni može imati kod sebe stvari u količini kojom se ne narušava bezbednost i red.“

¹⁴ Sl. glasnik RS, br. 72/2010 i 6/2012

¹⁵ Ne računajući Kazneno-popravni zavod za žene Požarevac i Kazneno-popravni zavod u Čupriji

¹⁶ Okružni zatvor u Kruševcu, Kazneno-popravni zavod u Somboru, Okružni zatvor u Smederevu, Okružni zatvor u Kraljevu, Kazneno-popravni zavod u Požarevcu, Kazneno-popravni zavod u Šapcu, Okružni zatvor u Beogradu, Okružni zatvor u Zrenjaninu, Okružni zatvor u Novom Sadu, Okružni zatvor u Prokuplju

¹⁷ Okružni zatvor u Leskovcu, Kazneno-popravni zavod u Beogradu – Padinska Skela, Okružni zatvor u Užicu, Okružni zatvor u Negotinu, Okružni zatvor u Vranju

¹⁸ Kazneno-popravni zavod u Nišu (6 vehabija), Specijalna zatvorska bolnica, Kazneno-popravni zavod za maloletnike u Valjevu (2 lica 2010. godine)

¹⁹ Okružni zatvor u Pančevu, Okružni zatvor u Subotici, Okružni zatvor u Zaječaru

²⁰ Specijalna zatvorska bolnica (pravoslavni sveštenik koji je izdržavao meru obaveznog lečenja od alkoholizma), Kazneno-popravni zavod u Nišu (1 monah)

Tokom dugogodišnjeg iskustva i rada u kaznenom sistemu Srbije, Beogradski centar za ljudska prava nije naišao ni na jednu pritužbu od strane osuđenih lica koja se odnosila na uskraćivanje prava na držanje stvari i literature za versku upotrebu.²¹ Uglavnom svaki zavod ima biblioteku²², u kojoj se može pronaći različita, pa tako i verska literatura koja je dostupna svim osuđenim licima. Dobar deo verske literature doniran je od strane lokalnih parohija. U odgovoru koji smo dobili od kazneno-popravnog zavoda u Požarevcu istaknuto je da lokalna parohija o svom trošku zainteresovanim licima nabavlja brojanice, sveće, brošure i drugu versku literaturu.

Član 70 *Zakona o izvršenju krivičnih sankcija* (ZIKS) i član 37 PKR određuje da se: „[...] Osuđenom se obezbeđuje ishrana vodeći računa o njegovim verskim uverenjima, a prema mogućnostima zavoda [...]“.

Od 2009. godine, od kada je Beogradski centar za ljudska prava kontinuirano prisutan u kaznenom sistemu Srbije, nije bilo pritužbi na ostvarivanje ovog prava. Uglavnom su se pritužbe odnosile na količinu i kvalitet hrane, ali ne i na neprilagođavanje iste verskim potrebama. Pripadnicima muslimanske veroispovesti ne servira se svinjsko već teleće ili pileće meso, pripadnicima pravoslavne veroispovesti omogućava se da se adekvatno, u skladu sa svojim verskim uverenjima hrane tokom Uskršnjeg i Božićnog posta i slično.²³

Član 113 ZIKS i član 50 PKR regulišu verska prava osuđenika:

Osuđeni ima pravo:

- 1) na verski obred;
- 2) da drži i čita versku literaturu;
- 3) da ga poseti svešteno lice²⁴.

Ako u zavodu postoji dovoljan broj osuđenih iste veroispovesti, na njihov zahtev upravnik zavoda će dozvoliti sveštenom licu te veroispovesti da ih redovno posećuje ili da u zavodu ima redovnu službu ili nastavu.

Na osuđenog se ne može vršiti pritisak da prisustvuje verskom obredu ili poseti sveštenog lica.

Verski obred obavlja se u posebnoj, prikladnoj prostoriji zavoda.²⁵

Vreme, trajanje i način korišćenja prava iz ovog člana bliže se uređuju aktom o kućnom redu.

²¹ Vidi izveštaje i biltene dostupne na internet stranici Beogradskog centra za ljudska prava: http://www.bgcentar.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=270%3Atortura&catid=81&Itemid=115

²² Okružni zatvor u Prokuplju, Kazneno-popravni zavod za maloletnike u Valjevu (duhovna biblioteka od 220 knjiga nastala donacijom SPC)

²³ Vidi izveštaje i biltene dostupne na internet stranici Beogradskog centra za ljudska prava: http://www.bgcentar.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=270%3Atortura&catid=81&Itemid=115

²⁴ Pravilnik o kućnom redu precizira jednom mesečno

²⁵ Pravilnik o kućnom redu precizira da: „Zavod obezbeđuje posebnu prostoriju prikladnu za verske obrede, versku nastavu i posete sveštenih lica različite veroispovesti.“

4.1. Uživanje verskih prava osuđenika prema verskim zajednicama

4.1.1. Pravoslavna verska zajednica (pod okriljem Srpske pravoslavne crkve)

U pogledu poseta sveštenih lica kazneno-popravnim ustanovama odgovori dobijeni od zavoda su se razlikovali. Uzrok toga su veličina zavoda, priroda zavoda (da li je u pitanju kazneno-popravni zavod ili okružni zatvor), trenutni broj osuđenih lica i slično. U većini kazneno-popravnih ustanova najintenzivnije su posete predstavnika Srpske pravoslavne crkve, s obzirom da je osuđenička populacija u najvećem broju pravoslavne veroispovesti. U svakom zavodu istaknuto je da se pojedinačnim zahtevima za posetu sveštenog lica uvek izlazi u susret, a po odgovorima koje smo dobili od kazneno-popravnih ustanova ostali razlozi za posete i učestalost poseta je sledeća:

- za najveće verske praznike (Uskrs, Božić i slično)²⁶
- samo na zahtev osuđenog lica²⁷
- jednom nedeljno²⁸
- jednom mesečno²⁹
- dva do tri puta mesečno³⁰

Ukoliko su posete češće od jedanput mesečno, to pokazuje da su osuđena lica iskoristila svoje pravo iz člana 113 stava 2 ZIKS, koji omogućava osuđenim licima da imaju učestalije posete sveštenog lica (u odnosu na jednom mesečno, koliko propisuje PKR).

U odgovoru dobijenom od Okružnog zatvora u Leskovcu istaknuto je da je broj lica koji trenutno boravi u ustanovi mali, a da među istim ne postoji interesovanje za posete sveštenog lica, čak ni za najveće verske praznike. U prethodnom periodu, kada je broj lica bio veći, i kada je među tim licima bilo osuđenika koji su izražavala potrebu za posetom sveštenog lica, njihovim zahtevima se izlazilo u susret. Trenutno, Okružni zatvor u Leskovcu ne obilaze sveštena lica. Ista je situacija u Okružnom zatvoru u Smederevu, gde zbog nedostatka interesovanja osuđenih lica, sveštena lica uopšte ne obilaze ustanovu (iako je

²⁶ Okružni zatvor u Čačku, Okružni zatvor u Kraljevu (Sveti Vasilije Veliki - slava zavoda), Kazneno-popravni zavod u Somboru, Okružni zatvor u Zrenjaninu, Okružni zatvor u Vranju, Kazneno-popravni zavod u Nišu, Kazneno-popravni zavod u Beogradu-Padinska Skela

²⁷ Okružni zatvor u Pančevu, Okružni zatvor u Negotinu, Okružni zatvor u Beogradu, Okružni zatvor u Prokuplju, Okružni zatvor u Užicu

²⁸ Kazneno-popravni zavod u Sremskoj Mitrovici, Okružni zatvor u Beogradu, Kazneno-popravni zavod u Somboru (svakog četvrtka od 16 do 18h), Okružni zatvor u Novom Sadu

²⁹ Specijalna zatvorska bolnica, Okružni zatvor u Subotici, Okružni zatvor u Zrenjaninu, Okružni zatvor u Vranju

³⁰ Kazneno-popravni zavod za maloletnike u Valjevu, Kazneno-popravni zavod u Požarevcu, Kazneno-popravni zavod u Šapcu (svaki drugi ponedeljak i četvrtak)

istaknuto da bi se takvim zahtevima, kada bi ih bilo, udovoljilo). Slična je situacija i u Okružnom zatvoru u Kruševcu.

Broj lica koji prisustvuje verskim obredima i drugim aktivnostima varira u zavisnosti od interesovanja, a zavisi i od trenutnog broja osuđenih lica u zavodu.³¹ Brojke koje je Beogradski centar dobio od kazneno-popravnih ustanova ukazuju da svakog dana u kaznenim ustanovama u Srbiji ima minimum 500 osuđenih lica koja su izrazila želju za nekim oblikom verske aktivnosti, i da taj broj može da pređe i 1000.³²

4.1.2. Ostale verske zajednice i njihove aktivnosti

Što se tiče pripadnika drugih veroispovesti, gotovo svaki zavod je istakao da se posete sveštenih lica omogućuju na osnovu pojedinačnih zahteva, kao i da se inicijativama drugih verskih zajednica (kada te inicijative postoje) izlazi u susret. Međutim, iz odgovora, kao i iz dosadašnjeg iskustva Beogradskog centra za ljudska prava, jasno je da je samoinicijativna poseta predstavnika drugih verskih zajednica retkost.

Tokom sprovođenja ovog istraživanja, Beogradski centar za ljudska prava obišao je Okružni zatvor u Novom Pazaru kako bi se detaljnije informisao o odnosu koji lokalne islamske zajednice imaju prema licima lišenim slobode u toj sredini. U razgovoru sa upravnikom i načelnikom službe za tretman saznali smo da u prethodnom periodu nije bilo poseta od strane islamske zajednice, niti inicijativa za sprovođenje bilo kakvih verskih aktivnosti. Načelnik službe za tretman je mišljenja da bi bilo kakve dodatne aktivnosti, pa tako i verske, bile više nego korisne, a sve u svrhu kvalitetnije provedenog vremena tokom služenja kazne. Što se tiče ostalih ustanova, istaknuto je da je beogradski muftija obišao u 2012. godini pripadnike muslimanske veroispovesti u Kazneno-popravnom zavodu u Požarevcu, a da su najavljene posete islamske zajednice iz Novog Pazara Kazneno-popravnom zavodu u Nišu izostale. Kazneno-popravni zavod u Nišu je kontaktirao niški imam, ali povratnog intereseovanja nije bilo.

³¹ Na primer, brojno stanje u Kazneno-popravnom zavodu u Nišu je oko 1500 lica i tu na verskim obredima prisustvuje između 70 i 150 osuđenih lica, dok u Kazneno-popravnom zavodu u Šapcu broj lica lišenih slobode je oko 150, a verskim obredima prisustvuje između 15 i 25 osuđenika.

³² Kazneno-popravni zavod u Sremskoj Mitrovici (50-400), Kazneno-popravni zavod u Nišu (50-150), Kazneno-popravni zavod u Požarevcu (200-400), Specijalna zatvorska bolnica (35-75), Kazneno-popravni zavod za maloletnike u Valjevu (25-50), Kazneno-popravni zavod u Šapcu (15-25), Okružni zatvor u Novom Sadu (20-30), Kazneno-popravni zavod u Beogradu - Padinska skela (20 lica), Kazneno-popravne ustanove u Subotici i Vranju (10) i Kazneno-popravni zavod u Somboru (od nekoliko do nekoliko desetina)

Što se tiče drugih verskih zajednica, Kazнено-popravni zavod u Somboru istakao je da po pozivu u posetu dolaze predstavnici Rimokatoličke crkve, a isti je slučaj i sa Okružnim zatvorima u Beogradu³³ i Subotici i Kazнено-popravnim zavodom u Sremskoj Mitrovici.

4.2. Uslovi za uživanje verskih prava osuđenika – prostorije za verske obrede

Kazнено-popravne ustanove koje broje najveći broj osuđenih lica imaju svoje crkve³⁴ ili odgovarajuće verske prostorije³⁵, adaptirane za vršenje prvenstveno pravoslavne verske službe. Uglavnom je slučaj da manji, pre svega okružni, zatvori nemaju adekvatne prostorije, ili ne raspolažu takvim prostorijama uopšte, pa se verske aktivnosti u tim zavodima sprovode u prostorijama koje služe za druge svrhe.³⁶ Osnovni razlog za to jeste neadekvatnost samih zgrada u kojima su zavodi smešteni. Naime, manji zavodi, često smešteni u užem centru grada, pate od nedostatka prostora, pa se dešava da zavod deli prostorije sa Ministarstvom unutrašnjih poslova³⁷, sudom ili nekim drugim organom javne vlasti. Takav problem prepoznala je i Vlada Republike Srbije koja je 2010. godine usvojila *Strategiju za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu od 2010. do 2015. godine*³⁸ (Strategija). Strategija je kao problem istakla lokaciju više od 10 kaznenih ustanova, koje se nalaze na neadekvatnim lokacijama u gradu i koje su smeštene u prostorijama koje nisu pogodne za izvršenje kazne zatvora i mere pritvora. Prema Strategiji, planirano je da se ti zavodi izmeste na pogodnije lokacije koje bi ispunjavale sve standarde smeštaja lica lišenih slobode.

Posledice prenaseljenosti i nedostatka prostora u postojećim kazнено-popravnim ustanovama odražava se na ostvarivanje svih, pa tako i verskih prava. Na primer, pripadnici muslimanske veroispovesti ne mogu da se klanjaju u prostorijama koje su prenaseljene i u kojima većinu čine pripadnici druge veroispovesti jer osećaju nelagodu. Problem može biti i

³³ U Okružni zatvor u Beogradu dolaze i predstavnici jevrejske verske zajednice.

³⁴ Kazнено-popravne ustanove u Požarevcu, Nišu (Crkva „Sveti Stefan Dečanski“, kapacitet 60 mesta, i prostorija za verske potrebe lica islamske veroispovesti – mesdžid, kapacitet 60 mesta), Novom Sadu i Sremskoj Mitrovici (velika crkva sagrađena u 19. veku)

³⁵ Kazнено-popravni zavod u Šapcu, Kazнено-popravni zavod u Beogradu - Padinska Skela i Okružni zatvor u Vranju

³⁶ Okružni zatvor u Čačku je adaptirao jedan deo sobe za posete u mali paraklis; Okružni zatvor u Leskovcu ima prostoriju, ali nedovoljno veliku da bi primila sva zainteresovana lica tokom verskih obreda, te se u tim situacijama koriste prostorije vaspitača (ista situacija u okružnim zatvorima u Smederevu i Užicu); Okružni zatvor u Kraljevu koristi trpezariju; Specijalna zatvorska bolnica za verske obrede koristi svečanu salu za sastanke (kapaciteta od 80 lica); Okružni zatvori u Pančevu, Negotinu, Zrenjaninu, Prokuplju i Subotici koriste prostoriju za posete (iako u dvorištu zavoda postoji mala kapela); Kazнено-popravne ustanove u Kruševcu i Somboru koriste prostorije za dnevni boravak.

³⁷ Okružni zatvor u Užicu i Okružni zatvor u Kraljevu

³⁸ Sl. glasnik RS, br. 53/2010 i 65/2011

sama higijena koja je izuzetno loša u gotovo svim zavodima (pogotovo najvećim) i gde zbog propalog i prljavog poda pripadnici muslimanske veroispovesti ne mogu da se klanjaju.³⁹ Čak i da postoje odgovarajuće prostorije u kojima bi pripadnici muslimanske veroispovesti mogli da vrše svoje obrede, pitanje je da li bi im bilo omogućeno da se klanjaju pet puta dnevno, s obzirom da oni mogu biti raspoređeni u više različitih paviljona, a sama prostorija bi se zbog nedostatka prostora verovatno nalazila u jednom od njih. U takvoj situaciji do izražaja bi došao i problem nedostatka zaposlenih, pre svega u redovima službe obezbeđenja, koji su zaduženi za sprovođenje osuđenih lica na suđenja, u zdravstvene ustanove van zavoda, na šetnju i u druge delove zavoda. Zbog ovakvih problema, osuđenim licima je često onemogućeno da na otvorenom prostoru provedu zakonom zagarantovanih 2 sata i teško je očekivati da bi u postojećim uslovima koji vladaju u kaznenim ustanovama Srbije moglo unaprediti praksu uživanja verskih prava.

4.3. Oblici verskih aktivnosti

Verske aktivnosti koje osuđenici imaju sa sveštenim licima mogu se podeliti na sledeći način:

- grupni i individualni razgovori podrške
- ispovedanje
- pričest
- krštenje
- liturgije za verske praznike i nedeljne liturgije
- verska nastava

Interesantan i pozitivan primer je Kazneno-popravni zavod za maloletnike u Valjevu, koji je ostvario odličnu saradnju sa Srpskom pravoslavnom crkvom, koja je donirala 220 knjiga verske sadržine. Takođe, uredništvo časopisa *Misionar* i *Pravoslavlje* mesečno donira po dvadesetak primeraka svakog novog izdanja. I sam zavod se bavi izdavačkom delatnošću kroz list *Putokazi*⁴⁰, koji izlazi 2-3 puta godišnje. Kvartalno se održavaju i tribine na kojima učestvuju 50 osuđenih lica, a teme su *Stvaranje sveta*, *Hilandar Atos* i *Pet rana Isusovih*. Tribinu vode teolozi i sveštenici Srpske pravoslavne crkve. Organizuju se i posete manastirima u okolini Valjeva (oko 10 osuđenih lica učestvuju u posetama). U zavodu se takođe tradicionalno organizuje i Svetosavska akademija, u kojoj aktivno učestvuju veliki broj osuđenih lica.

³⁹ II Paviljon u Nišu

⁴⁰ Svoj časopis ima i Kazneno-popravni zavod u Šapcu – *Ključ reč*.

4.4. Verske radionice

4.4.1. Poseta Okružnom zatvoru u Kragujevcu

Prilikom sprovođenja istraživanja, Beogradski centar za ljudska prava obišao je Okružni zatvor u Kragujevcu, u kome od 25. novembra 2011. godine postoji verska radionica „Jovan Milostivi“. Verska radionica proistekla je iz zajedničke inicijative jednog osuđenika iz zatvorenog tretmana i vaspitača, uz podršku Srpske pravoslavne crkve. Radionica je koncipirana na izradi predmeta od verskog značaja, kao što su ikone svetaca, brojanice od koštica maslinki u vidu narukvica i ogrlica, krstići od koštica nektarina i slično. U radionici učestvuje oko 5 lica iz zatvorenog odeljenja (uključujući i osuđeno lice koje je iniciralo ideju o osnivanju verske radionice), s obzirom da u zatvoru u Kragujevcu u najvećem broju borave lica koja su u poluotvorenom odeljenju i radno su angažovana, te im ovakav vid aktivnosti nije toliko privlačan. Prvobitnu obuku sproveo je sveštenik Srpske pravoslavne crkve, da bi kasnije osuđena lica nastavila sama da rade na izradi predmeta uz obučavanje drugih lica koja bi se naknadno uključila. Radionica se sprovodi tri puta nedeljno u prepodnevnom časovima u trajanju od sat i po uz prisustvo jednog od vaspitača. Učestvovanje u radionici je sastavni deo programa postupanja, a svrha radionice jeste razvijanje praktičnih veština, strpljenja, smirenja i duhovnog napredovanja i razvoja. Početni troškovi za sredstva za rad (2 stege, medijapan ploča, šmirgla i lepak) pokriveni su od strane Zavoda i iznosili su 2000 dinara. Proizvodi radionice (ikone i brojanice) namenjeni su Srpskoj pravoslavnoj crkvi, a deo novca od prodaje koristi se za nabavku novih sredstava za rad i opremanje biblioteke. Do sada je, prema podacima koje smo dobili od uprave zavoda izrađeno skoro 100 ikona različitih dimenzija.

4.4.1.1. Intervju za inicijatorom radionice

Prilikom posete Okružnom zatvoru u Kragujevcu, tim Beogradskog centra za ljudska prava razgovarao je sa osuđenikom od koga je potekla ideja za versku radionicu. Razgovor je bio konstruktivan i inspirativan. Ideja je nastala tako što je osuđenik sam počeo da od koštica breskve pravi male predmete poput krstića, srca i slično, najčešće strugajući koštice o zid ili pod. Kada je oformljena verska radionica i kada je obezbeđen materijal i pribor za rad, prema rečima inicijatora ove ideje, kvalitet provođenja vremena u zavodu se poboljšao. Od „besposličarenja“ u prenasljenoj prostoriji i hodniku koji je pretvoren u dnevni boravak, način provođenja vremena posto je sadržajniiji. I utisci brojnih dugih osuđenika koji su

dolazili i odlazili iz Zavoda su pozitivni.⁴¹ Naš sagovornik je mišljenja da bi ovakav model uspešno funkcionisao i u ostalim zavodima, pre svega u zatvorenim odeljenjima velikih zatvorskih kompleksa (poput Sremske Mitrovice, Požarevca i Niša), u kojima boravi više od 1000 ili 1500 lica lišenih slobode i gde je kvalitet provođenja vremena izuzetno loš. Posebno je istakao da organizacija i sprovođenje takvih aktivnosti ne iziskuje mnogo troškova, a njeno postojanje može da znači mnogo osuđenima koji pripadaju određenoj konfesiji.

4.4.2. Ostali kazneno-popravni zavodi

U Kazneno-popravnom zavodu Sremska Mitrovica postoji verska radionica pod nazivom „Angelina Krušedolska“, u kojoj se takođe izrađuju predmeti od verskog značaja. Aktivnosti vodi veroučitelj postavljen od strane Srpske pravoslavne crkve. U odgovoru nije navedeno koliko lica učestvuje u aktivnostima, ali je naznačeno da se svakom licu koje izrazi interesovanje omogućiti da učestvuje. U još nekim zavodima postoje povremene aktivnosti, ali se ne sprovode u kontinuitetu: povremena predavanja i diskusije⁴², farbanje uskršnjih jaja⁴³, već pomenute aktivnosti u Valjevu i slično. Takođe, u nekoliko odgovora u kojima su zavodi naveli da ne organizuju aktivnosti verskog karaktera, istaknuto je da bi takvim i sličnim inicijativama izašli u susret.⁴⁴

4.4.3. Vaspitno – popravni dom Kruševac

Verska prava maloletnih učinioaca krivičnih dela

Pravilnik o kućnom redu vaspitno-popravnog doma⁴⁵ ne definiše bliže ostvarivanje verskih prava maloletnih učinioaca krivičnih dela. U članu 62 kojim se uređuju pogodnosti maloletnika, kao jedna od pogodnosti navodi se: “[...] odlazak na jednodnevni izlet i posetu kulturnim, istorijim i *verskim spomenicima*.” Tokom informativnog razgovora sa zaposlenima u službi za tretman skenuta nam je pažnja da maloletnici koji dolaze u ovaj dom nemaju razvijen osećaj religioznosti i da na elementarnom nivou ne poznaju kakavi se činovi praktikuju uživanjem verskih prava. Lokalna verska zajednica posećuje ovu ustanovu na svoju inicijativu, takođe posete su redovne i tokom velikih verskih praznika. Maloletnicima

⁴¹U Okružnom zavodu u Kragujevcu borave lica koja su osuđena na kraće zatvorske kazne, a u zatvorenom odeljenju nalaze se lica koja su tu prebačena pred kraj kazne ili privremeno iz bezbednosnih razloga.

⁴² Okružni zatvor u Novom Sadu, Specijalna zatvorska bolnica (najčešće oko većih praznika)

⁴³ Kazneno-popravni zavod u Somboru

⁴⁴ Kazneno-popravni zavod u Šapcu i Kazneno-popravni zavod u Nišu

⁴⁵ Sl glasnik RS 71/2006

koji se izjasne kao pripadnici islamske veroispovesti omogućena je ishrana iz koje su isključene namernice koje ne uživaju pripadnici ove veroispovesti. Ustanova poseduje posebnu prostoriju "kapelu" u okviru Doma kulture za pripadnike pravoslavne veroispovesti.

4.5. Pritužbe na ostvarivanje verskih prava

Osuđeni koji smatra da mu je povređeno neko od zakonom zagarantovanih prava od strane zavoda, tj. zaposlenih u njemu, ima pravo da podnese pritužbu upravniku zavoda⁴⁶, ili ako tvrdi da mu je povreda učinjena direktno od strane upravnika zavoda, osuđeni može direktno da se obrati direktoru Uprave za izvršenje krivičnih sankcija⁴⁷. Upravnik je dužan da u roku od 15 dana razmotri pritužbu i donese obrazloženo rešenje.⁴⁸ Ukoliko nije zadovoljan načinom na koji je njegova pritužba rešena ili mu nije odgovoreno u odgovarajućem roku, osuđeni ima rok od 8 dana da podnese žalbu direktoru Uprave.⁴⁹ Direktor uprave o žalbi će odlučiti u roku od 30 dana.⁵⁰ U slučaju da žalba bude odbijena kao neosnovana, osuđenik ima pravo da pokrene upravni spor koji će se voditi prema pravilima opšteg upravnog postupka, uređenog Zakonom o opštem upravnom postupku.⁵¹

Iz odgovora koje smo dobili od kaznenih ustanova, u periodu od 1. januara 2012. godine do 31. marta 2013. godine, bila je samo jedna pritužba koja se odnosi na povredu verskih prava, i to u Okružnom zatvoru u Novom Sadu. Pošto je od strane upravnika utvrđena kao neosnovana, o žalbi je odlučivao direktor Uprave. Žalba je prema odgovoru Okružnog zatvora u Novom Sadu odbačena, što ukazuje na to da je bila ili neblagovremena ili nedopuštena ili podneta od strane neovlašćenog lica. U ostalim zavodima pritužbi ovakve vrste nije bilo.

Činjenica da nije bilo pritužbi ovakve vrste ne znači da se osuđenim i pritvorenim licima ne krše verska prava. Uslovi boravka u kaznenim zavodima Srbije obesmišljavaju brojne odredbe relevantnih propisa (ZIKS, PKR, Pravilnik o tretmanu, program postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica i slično), pa tako i one koje se odnose na ostvarivanje verskih prava osuđenih lica.

⁴⁶ ZIKS, član 114 stav 3

⁴⁷ ZIKS, član 114a

⁴⁸ ZIKS, član 114 stav 4

⁴⁹ ZIKS, član 114 stav 5

⁵⁰ ZIKS, član 114 stav 6

⁵¹ Sl. list SRJ, br. 33/97 i 31/2001; Sl. glasnik RS, br. 30/2010

5. Domaći pravni okviri za ostvarivanje verskih prava pritvorenika i stanje u praksi

U članu 35 *Pravilnika o kućnom redu za primenu mere pritvora* navodi se da: „Po odobrenju organa koji vodi postupak pritvorenike mogu posećivati bliski srodnici. Ako pritvorenik zahteva, po odobrenju organa koji vodi postupak, mogu ga posećivati lekar i druga lica.“ Član 37 istog pravilnika bliže određuje da: „Verski obredi obavljaju se u posebnim, prikladnim prostorijama zavoda, u skladu sa zakonom. Pritvorenike posećuje sveštenik koga sporazumno odrede verska zajednica i direktor Uprave za izvršenje zavodskih sankcija, u skladu sa zakonom.“

Posete u pritvoru sprovode su uz odobrenje postupajućeg sudije.⁵² Na osnovu odgovora dobijenih od kazneno-popravnih ustanova došli smo do zaključka da se posete uglavnom sprovode na individualan zahtev pritvorenog lica, a ne samoinicijativno od strane neke verske zajednice. Dakle, tamo gde zahteva nema, nije bilo ni poseta.⁵³ Pozitivni su primeri Okružnog zavoda u Pančevu, gde svešteno lice samoinicijativno dolazi jednom nedeljno; Kazneno-popravnog zavoda u Valjevu, gde svešteno lice dolazi dva puta mesečno; Okružnog zatvora u Kraljevu – za Uskrs i Božić, kao i za slavu Zavoda; Okružnog zatvora u Beogradu – jednom mesečno; Kazneo-popravni zavod u Šapcu, gde postoji ista praksa kao sa osuđenim licima (dva puta mesečno). Posete su uglavnom od strane sveštenih lica Srpske pravoslavne crkve, mada je bilo i slučajeva da u posetu dolaze i predstavnici drugih verskih zajednica.⁵⁴

Prostorije koje se koriste za verske obrede i razgovore sa pritvorenicima su uglavnom iste kao i za osuđena lica, tj. koriste se ista rešenja. Postoje, ipak, određeni primeri gde osuđena lica imaju mogućnost da koriste prikladne verske prostorije, dok je sa druge strane, to pravo uskraćeno pritvorenim licima koja borave u istom zavodu.⁵⁵

Praksa u Srbiji do sada je pokazala da je status lica u pritvoru mnogo lošiji u odnosu na lica koja su pravnosnažno osuđena na kaznu zatvora. Pritvorena lica u proseku provode oko 1

⁵² Preciznije, izvršnog sudije ili sudije za prethodni postupak, u zavisnosti od toga da li govorimo o licima protiv kojih se vodi postupak pred redovnim sudovima opšte nadležnosti (istražni sudija) i gde se primenjuje jedan Zakon o krivičnom postupku, ili licima protiv kojih se vodi postupak pred specijalnim sudovima (za organizovani kriminal, ratne zločine ili tehnološki kriminal) i gde se primenjuje novi Zakon o krivičnom postupku (sudija za prethodni postupak), čije glavno obeležje je tužilačka istraga i koji će od 1. oktobra 2013. godine početi da se primenjuje u svim krivičnim stvarima.

⁵³ Kazneno-popravni zavod u Požarevcu, Okružni zatvori u Leskovcu, Negotinu, Zrenjaninu, Zaječaru (poseta nije bilo u prethodnih 5 godina), Kruševcu, Užicu, Prokuplju i Subotici.

⁵⁴ U Vranju su dolazili predstavnici islamske zajednice dok su u toku 2012. godine Okružni zatvor u Beogradu obišli predstavnici Jevrejske zajednice Rumunije, Jevrejske zajednice Srbije, Grčke pravoslavne crkve i sveštena lica iz Holandije.

⁵⁵ Kazneo-popravni zavod u Somboru

sat na otvorenom (nekada čak i manje), dok unutar samog zavoda ostaju zaključani u prostorijama za spavanje preostali deo vremena (više od 23 sata). Evidentno je apsolutno odsustvo bilo kakvih aktivnosti. Uslovi boravka u pritvoru su u najvećem broju slučajeva znatno lošiji nego u osuđeničkim jedinicama i čest je slučaj kreveta na tri sprata, spavanja na dušecima koji su na podu, nepostojanje prozora i grejanja u sobama i slično. U takvim uslovima i ostvarivanje verskih prava je obesmišljeno.

6. Zaključak i preporuke

Kazneni sistem Srbije od 2005. godine ima problem sa preopterećenošću smeštajnih kapaciteta, kako u pritvorskim jedinicama, tako i u jedinicama u kojima borave lica koja služe kaznu zatvora. Kada se na to doda i nedostatak kadra u svim nadležnim službama zavoda (obezbeđenje, tretman, zdravstvena služba), jasno je da je boravak u zavodu naporan kako licima lišenim slobode, tako i zaposlenima. To se posebno ispoljava u velikim kaznenopopравnim ustanovama (Niš, Sremska Mitrovica i Požarevac), gde veliki broj osuđenih lica svoje dane provodi ne radeći ništa. Na taj način, jedna od osnovnih svrha služenja kazne zatvora, resocijalizacija, obesmišljava se. Svaka dodatna aktivnost organizovana za ta lica je šansa više za njihov socijalni oporavak i uspešnu reintegraciju u društvo.

O ovom problemu govori se i u Standardu 46 Evropskog komiteta za sprečavanje mučenja i nečovečnih ili ponižavajućih kazni ili postupaka (CPT):

Prenatranost je pitanje koje direktno spada u mandat CPT-a. Sve službe i aktivnosti unutar zatvora će trpeti štetu ukoliko se taj zatvor mora pobrinuti za veći broj zatvorenika nego što je bilo predviđeno da smesti; ukupan kvalitet života u toj instituciji će biti pogoršan, možda čak i u značajnoj meri. Štaviše, stepen prenatranosti u nekom zatvoru ili u nekom njegovom delu može biti toliki da je već po sebi nečovečan ili ponižavajući sa fizičke tačke gledišta.

Posebno zabrinjavajuća situacija je u pritvoru. Pritvorske jedinice gotovo svih zavoda su prenaseljene. Samim tim, obim prava koje ta lica uživaju su svedena na minimum. Redak je zavod koji pritvorenicima može da obezbedi više od 1 sata šetnje.⁵⁶ Pritvorena lica najviše vremena (nekada više i od 23 časa) provode u prenaseljenim prostorijama, vrlo često bez odgovarajućeg mokrog čvora, prirodnog dotoka svetlosti i vazduha i slično.

⁵⁶ U članu 28 PKRP stoji: „Pritvoreniku će se obezbediti kretanje na svežem vazduhu najmanje dva časa dnevno ako zavod raspolaže podesnim ograđenim prostorom, u skladu sa zakonom.“

Evropski komitet za sprečavanje mučenja i nečovečnih ili ponižavajućih kazni ili postupaka (CPT) u svom Standardu 47 navodi da:

Zadovoljavajući program aktivnosti (rada, obrazovanja, sporta, itd.) od ključne je važnosti za dobrobit zatvorenika. Ovo važi za sve ustanove, bilo da se radi o osuđenim zatvorenicima ili o onima koji tek čekaju suđenje. CPT je uočio da su aktivnosti u mnogim istražnim zatvorima izrazito ograničene. Organizacija aktivnosti u takvim ustanovama – u kojima postoji relativno brz protok pritvorenika – nije jednostavan zadatak. Jasno je da se tu uopšte ne može govoriti o individualizovanim programima tretmana na način na koji se to može očekivati od neke ustanove za osuđene zatvorenike. Međutim, zatvorenici ne mogu jednostavno biti ostavljeni da nedeljama, možda čak i mesecima, čame zatvoreni u svojim ćelijama, bez obzira kako dobri bili materijalni uslovi unutar samih ćelija. CPT smatra da bi trebalo težiti da se osigura da zatvorenici u istražnim zatvorima budu u mogućnosti da provedu razuman deo dana (8 sati ili više) izvan svojih ćelija, uključeni u svrsishodne aktivnosti raznolikog karaktera. Naravno, režimi u ustanovama za osuđene zatvorenike bi trebalo da budu još povoljniji.

Ostvarivanje verskih prava lica lišenih slobode u kaznenim ustanovama Srbije se u postojećim uslovima odvija na pristojnom nivou. Beogradski centar za ljudska prava, tokom proteklih nekoliko godina od kada je u kontinuitetu i aktivno prisutan u kaznenom sistemu Srbije, nije primio mnogo pritužbi koje su se odnosile na verska prava. Pritužbe na ishranu odnosile su se na kvalitet i količinu, ali ne i na sadržinu, koja bi možda bila u suprotnosti sa nekim verskim uverenjima. Uprave zavoda izlaze u susret predstavnicima svih verskih zajednica da sprovedu posete i razgovaraju sa osuđenim i pritvorenim licima. Problem ipak postoji u nedostatku prostora, pa je tako čest slučaj da zavodi nemaju dovoljno prostora da opreme i adekvatno uredi prostoriju za verske obrede. I kada postoji ta prostorija, ona je najčešće uređena u skladu sa pravoslavnim verskim običajima, što u odnosu na pripadnike drugih verskih zajednica, koje čine značajan deo populacije (islamske i katoličke verske zajednice, na primer) predstavlja diskriminaciju.

Opšte preporuke su sledeće:

- Potrebno je da Ministarstvo pravde i državne uprave pojača napore u sprovođenju *Strategije za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu od 2010. do 2015. godine.*

- Potrebno je da Ministarstvo pravde i državne uprave usvoji *Strategiju razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu od 2013. do 2020. godine* i akcioni plan kojim bi se mere predviđene Strategijom sprovele.

Posebne preporuke su sledeće:

- Potrebno je da sve verske zajednice u Srbiji ostvare odgovarajuću komunikaciju sa nadležnim organima Republike Srbije, pre svega Ministarstvom pravde i državne uprave, kako bi se njihovo prisustvo u kaznenim ustanovama pojačalo i kako bi se, uz njihovu pomoć, tretman lica koja iskažu želju za različitim verskim aktivnostima obogatio. U tom pogledu, model verske radionice koji postoji u Okružnom zatvoru u Kragujevcu mogao bi da se primeni u svim kazneno-popravnim ustanovama, pogotovo najvećim. Takav model nije skup i ne iziskuje mnogo prostora.

- Neophodno je da u svakom zavodu, a shodno odredbama ZIKS i PKR, postoji barem jedna prostorija prilagođena za verske potrebe lica različitih veroispovesti. U svrhu toga potrebno je da verske zajednice ostvare saradnju sa direktorom Uprave za izvršenje krivičnih sankcija i nadležnim pravosudnim organima (Visoki savet sudstva, sudovi, tužilaštva), kako bi se i u pritvorskim jedinicama organizovale verske radionice za zainteresovana lica.⁵⁷ Položaj pritvorenih lica je mnogo gori nego položaj lica koja su pravosnažno osuđena za neko krivično delo. Trenutna praksa u potpunosti obesmišljava jedan od osnovnih principa krivičnog prava – pretpostavku nevinosti – dajući veća prava licima za koja je pravosnažnom odlukom suda utvrđeno da su kriva nad licima za koje se to još uvek nije utvrdilo.

- Potrebno je raditi na podizanju kapaciteta sveštenoslužitelja koji obilaze zavode kroz različite obrazovne programe kako bi im se približili svi mehanizmi koji su već uspostavljeni i funkcionišu u sistemu izvršenja krivičnih sankcija.

⁵⁷ U član 149 Zakonika o krivičnom postupku ("Sl. list SRJ", br. 70/2001 i 68/2002 i "Sl. glasnik RS", br. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 85/2005 - dr. zakon, 49/2007, 20/2009 - dr. zakon, 72/2009 i 76/2010): „Pritvorenik se može obavezati da obavlja radove nužne za održavanje čistoće u prostoriji u kojoj boravi. Ako pritvorenik to zahteva, istražni sudija, odnosno predsednik veća, u sporazumu sa upravom zatvora, može dozvoliti da on radi u krugu zatvora na poslovima koji odgovaraju njegovim psihičkim i fizičkim svojstvima, pod uslovom da to nije štetno za vođenje postupka. Za taj rad pritvoreniku pripada naknada koju određuje upravnik zatvora.“